

HƏVVA ZAMİR qızı ZAMİRLİ
Bakı Dövlət Universiteti (doktorant)

**PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ
STRUKTURLARI**

Azərbaycan filologiyasının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş görkəmli alim, professor Bəkir Çobanzadənin zəngin elmi yaradıcılığını dilçilik elmimizin inkişafında yeni bir mərhələ hesab etmək doğru olar. Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında böyük alimin müxtəlif aktual məsələlərə həsr etdiyi elmi əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur. Bütün dilçilik əsərlərini universitet tələbələri üçün qələmə alan Bəkir Çobanzadə məzmunun anlaşıqlı olması səbəbi ilə daha çox sadə cümlə strukturlarından istifadə etmişdir. Bu cümlələr geniş və feili tərkiblərlə zəngin olan sadə cümlə quruluşlarıdır ki, anlaşıqlı olması ilə yanaşı, elmi məlumatları təfəssilatı ilə çatdırmağa xidmət edir. Sadə cümlə strukturlarının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, mürəkkəb cümlələrdən də məharətlə istifadə edilmişdir. Bunlara həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növləri daxildir. Ən çox işlənən mürəkkəb cümlə formaları izahedici funksiya daşıyır ki, buraya, ilk növbədə, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daxildir. Əvvəlcə, B.Çobanzadənin dilçilik əsərlərində işlənmiş tabesiz mürəkkəb cümlə formalarına nəzər salaq:

“Demək ki, bəzi səslərin istehsalında dişlərin də rolu var; əks surətdə [d], [t], [s] kibi səslər tələffüz edilməzlər” [3, s. 22];

“Hökmə gəlinəcə, hər iki halda da hökm tamamilə ifadə edilmiş olur, yəni hökmün hər iki cüzü də ifadə olunur” [3, s. 59];

“Humbold lisanların ömrünü ikiyə ayırırdı: birinci lisan şəkillərin doğduğu, yaradıldığı, ikincisi bu şəkillərin yavaş-yavaş qaib olmağa başladığıdır” [3, s. 91];

“Binaəleyh hava burundan çıxar, halbuki [p] səsini tələffüz etdiyimiz zaman kiçik dil yuxarı qalxmış və havaya qarşı burun yolunu qapamışdır” [3, s. 25];

“Dil heç bir zaman damağa təmas etməyir, yalnız saitlərin istehsalında boğazdan dodaqlara qədər təşəkkül edən kanalın dərinliyi böyük rol oynayır” [3, s. 28];

“Bəzən bir fikri ifadə etmək istədiyimiz zaman eyni mənanı ifadə edən iki kəlmə birdən hafizəmizdə peyda olur və təkəllüm mərkəzinə hücum edər və bunun nəticəsində hər iki kəlmənin sədaları bir-birinə qarışıyır” [3, s. 37].

“Yuxarıda dediyimiz kibi, Süleyman əfəndi, lüğətinə kəndindən əvvəl keçən “Abuşqa”, “Xülasəyi-Abbasi”, “Ləhcei-Osmani”dən almış, Əhməd Vəqif paşa həm Osmanlı, həm də cığatay məxəzlərini doğrudan-doğruya istifadə etmiş, Cövdət və Fuad paşaların sərfinə gəlincə, buna da şimdiyə qədər olduğu kibi, doğrudan-doğruya ərəb sərfələri əsas və örnək olaraq alınmışdır” [3, s. 120].

Bəkir Çobanzadənin “Seçilmiş əsərləri”ndən (I cild) gətirdiyimiz yuxarıdakı nümunələrin ilk üçü aydınlaşdırma əlaqəli, növbəti ikisi qarşılaşdırma əlaqəli, digərləri isə ardıcıl olaraq səbəb-nəticə və zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarıdır. Müəllifin əsərlərinin dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarından daha çox rast gəlinəni aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Aydınlaşdırma əlaqəli cümlə strukturunun çox işlənmə səbəbi, əlbəttə ki, alimin yeni anlayışları oxuculara daha asan şəkildə çatdırma bilmək istəyidir.

Müxtəlif tabeli mürəkkəb cümlə quruluşlarından da məharətlə istifadə edən Bəkir Çobanzadənin əsərlərindən bəzi nümunələrə nəzər yetirək:

Tabeli:

“Ağzın açılışında şuna diqqət etmək lazımdır ki, yuxarı çənə möhkəm surətdə başa mərbut olub, yalnız alt çənə oynar” [3, s. 22];

“Buraya qədər söylədiklərimizdən anlaşıldı ki, təkəllüm üçün əsas şərt ciyərlərimizdən dışarıya çıxan havadır” [3, s. 25];

“Əgər bu şərtlərdən hər hankı birisi mövcud olmazsa, sözün şəkli əldə ediləməz” [3, s. 43];

“Bir lisanda şəkilçilər nə qədər az olursa, bu növ ədatsız, şəkilsiz bağlamalar da ziyadə olur” [3, s. 45];

“Bu fikir həqiqətə yaxındır, çünki bir çox dillərdə hələ bu gün bəzi sözlər öz müstəqil rollarını qayıb edərək, böylə şəkilçilərə təhəvvül etməkdədirlər” [3, s. 47];

“Madam ki, bu dillərdə sözlərin şəkilləri, yəni şəkilçi və qoşmaları yoxdur, binaən əleyh bu dillər sərfdən məhrum olub, bunlarda yalnız nəhv-sintaksis vardır” [3, s. 49];

“Söz təşkili nöqtəyi-nəzərindən bu dillər iltisəqi lisanlar, yəni Ural-Altay zümərəsinə yaxın olmaqla bərabər, bunların fəzlə olaraq bir xüsusiyyəti daha vardır ki, bu da digər lisanlarda məlum olmayan bir üsulla mürəkkəb sözlər təşkilidir” [3, s. 49];

“Çünki hər nə qədər hər hankı bir lisanın sərfi təşəkkülatı zamanın keçməsilə bir dövrədən digərinə keçə bilirsə də, bunda, zənn edildiyi kibi, ülvyyə və təkamül əsaslarını bulmaq qeyri-qabildir” [3, s. 50];

“Öylə görünür ki, bu söz ümumi Ural-Altay sözü olub, bütün bu dillərdə “on” mənasını ifadə edər” [3, s. 53];

“Hökmün heç olmazsa bir əzası söz təəvvürü olursa, biz hökmü sözlə yalnız o zaman ifadə edə bilərik” [3, s. 59].

Bəkir Çobanzadənin “Seçilmiş əsərləri”ndən (I cild) seçdiyimiz bu nümunələrdə, ardıcıl olaraq, tamamlıq, mübtəda, şərt, kəmiyyət, səbəb, şərt, təyin, qarşılaşdırma, tərz-i-hərəkət və zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə strukturları yer almışdır. Alimin bütün elmi yaradıcılığı boyu tabeli mürəkkəb cümlənin hər növünə rast gəlinə də, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin çoxluq təşkil etdiyini aşağıdakı nümunələrə əsasən, əminliklə demək olar:

“Məməfih saitlər arasında da mürəkkəb səslər vardır ki, bunun kibi saitlər iki saitə məxsus vəziyyətin tərkibindən doğarlar” [3, s. 32];

“Bütün bu lisan ailəsi bir ümumi lisandan doğmuşdur ki, bu lisana “ana lisan” (праязык) təbir olunur” [3, s. 63];

“Bu budağın ən əski lisani təməli əski hind lisanıdır ki, bunun da şivələri vedda və sanskritdir” [3, s. 63];

“İkinci qruppa britan qruppasıdır ki, kimer və on səkkizinci əsrdə ölmüş olan qurz və nəhayət, ən əski abidələri miladi səkkizinci və doqquzuncu əsrdən qalma Bretaniya lisanları bu qruppaya girər” [3, s. 65];

“Altay dağları vadilərində yaşayan bir çox kiçik türk-tatar xalqları vardır ki, burada bunların ancaq başlıcaları haqqında bir kaç söz söyləmək istəyirik” [3, s. 196];

“Bu əsər daxilində bunlara oxşar yüzlərlə sözlər vardır ki, bu sözlər oradakı şəkil və mənalarında bugünkü Azərbaycan dilində olmamaqla bərabər, bunların kökləri, yaxud dəyişmiş mənaya malik qalıqları bu gün də təsadüf edir” [4, s. 114];

“Son zamanlar üçüncü tip bir şərqçilik, bir xassə türkoloji müəssisəsi yetişməkdədir ki, əsl məqsədimiz buna nəzər-diqqəti cəlb etməkdir” [4, s. 210].

Nümunələrdən gördüyümüz kimi, ilk cümlələrdə ifadə olunan fikrə, məlumata əlavə şərh vermək, yaxud onu qiymətləndirmək üçün B.Çobanzadə qoşulma budaq cümlələrindən istifadə etmişdir. Bildiyimiz kimi, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində “ki” bağlayıcısı və ya “isə” ədatından istifadə olunur. Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığında məhz “ki” bağlayıcısı vasitəsilə bağlanan qoşulma budaq cümləli konstruksiyalar üstünlük təşkil edir.

Böyük dilçi alimin əsərlərində işlənmiş mürəkkəb cümlə quruluşlarına ümumi nəzər saldıqda görürük ki, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr çoxluq təşkil edir. Hər iki cümlə növünü ümumiləşdirən cəhət isə anlaşılmazlığın qarşısının alınması, birinci cümlədə işlənmiş fikrin növbəti cümlə vasitəsilə daha da dəqiqləşdirilmə məqsədi daşmasıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1) Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996
- 2) Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998
- 3) Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
- 4) Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
- 5) Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
- 6) Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Həvva Zamir qızı Zamirli

Professor Bəkir Çobanzadənin dilçilik əsərlərində mürəkkəb cümlə strukturları

Xülasə

Professor Bəkir Çobanzadənin elmi irsinin Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında əvəzsiz rolu olmuşdur. Onun əsərlərində istifadə olunan cümlə konstruksiyalarına baxdıqda istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə quruluşlarına rast gəlmək mümkündür. Mürəkkəb cümlələr həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərinə aiddir. Müəllifin əsərlərinin dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlarından daha çox rast gəlinəni aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Aydınlaşdırma əlaqəli cümlə strukturunun çox işlənmə səbəbi, əlbəttə ki, alimin yeni anlayışları oxuculara daha asan şəkildə çatdırma bilmək istəyidir.

Alimin bütün elmi yaradıcılığı boyu tabeli mürəkkəb cümlənin hər növünə rast gəlinərsə də, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr çoxluq təşkil edir. Bu növ cümlələr məzmunu daha aydın, eyni zamanda dolaşıqsız çatdırma bildiyi üçün müəllif bu cümlə quruluşundan istifadəyə üstünlük vermişdir. Bildiyimiz kimi, qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində “ki” bağlayıcısı və ya “isə” ədatından istifadə olunur. Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığında məhz “ki” bağlayıcısı vasitəsilə bağlanan qoşulma budaq cümləli konstruksiyalar üstünlük təşkil edir. Böyük dilçi alimin əsərlərində işlənmiş mürəkkəb cümlə quruluşlarına ümumi nəzər saldıqda görürük ki, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr çoxluq təşkil edir. Hər iki cümlə növünü ümumiləşdirən cəhət isə anlaşılmazlığın qarşısının alınması, birinci cümlədə işlənmiş fikrin növbəti cümlə vasitəsilə daha da dəqiqləşdirilmə məqsədi daşmasıdır.

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, mürəkkəb cümlə, qoşulma budaq cümləsi, dilçilik əsərləri, cümlə strukturları

Həvva Zamir gizi Zamirli

Composite sentence structures in the linguistic works of Professor Bekir Chobanzadeh

Summary

The scientific heritage of Professor Bekir Chobanzadeh played an invaluable role in the formation of the scientific linguistic style of the Azerbaijani literary language. There are various constructions of both simple and composite sentences in the scientific works of the scientist. Composite sentences are represented by the various types of compound and complex sentences. Compound sentences with an explanatory connection are the most common among the structural types of compound sentences used in the scientific

works of B. Chobanzadeh. The reason for such a frequent use of compound sentences with an explanatory connection is that the scientist sought to convey new concepts to readers in an accessible form.

As the content of such a type of sentences can be conveyed in a more understandable and clear form, the scientist gave preference to these particular structures. It is known that in complex sentences with connective subordinate clauses the connection between the components is carried out using the conjunction *ki* "that" and the particle *isə* "but". The connective subordinate clauses with the conjunction *ki* "that" prevail in the scientific works of B. Chobanzadeh. General consideration of the structures of composite sentences in the linguistic works of Professor B. Chobanzadeh reveals that compound sentences with an explanatory connection and complex sentences with subordinate clauses predominate. The common feature of these two types of composite sentences is the prevention of any misunderstanding, the clarification of the thought expressed in the first sentence through the next sentence of the construction.

Keywords: Bekir Chobanzadeh, composite sentence, connective subordinate clauses, linguistic works, sentence structures

Хавва Замир гызы Замирли

Структуры сложного предложения в лингвистических трудах профессора Бекира Чобанзаде

Резюме

Научное наследие профессора Бекира Чобанзаде сыграло неоценимую роль в формировании научного лингвистического стиля азербайджанского литературного языка. В научных трудах ученого встречаются различные конструкции как простых, так и сложных предложений. Сложные предложения представлены различными видами сложносочинённых и сложноподчинённых предложений. Среди структурных типов сложносочинённых предложений, употребляющихся в научных трудах Б. Чобанзаде, чаще всего встречаются сложносочинённые предложения с пояснительной связью. Причина такого частого использования сложносочинённых предложений с пояснительной связью заключается в том, что ученый стремился донести до читателя новые понятия в доступной форме.

Поскольку содержание такого типа предложений можно передать в более понятной и ясной форме, ученый отдавал предпочтение именно этим структурам. Как известно, в сложноподчинённых предложениях с придаточными присоединительными связь между компонентами осуществляется с помощью союза *ki* "что" и частицы *isə* "же". В научных трудах Б. Чобанзаде преобладают именно придаточные присоединительные с союзом *ki* "что". При общем рассмотрении структур сложных предложений в лингвистических трудах профессора Б. Чобанзаде выясняется, что в них преобладают сложносочинённые предложения с пояснительной связью и сложноподчинённые предложения с придаточными присоединительными. Общей же чертой этих двух типов сложных предложений является недопущение какого-либо непонимания, уточнение мысли, выраженной в первом предложении, посредством следующего предложения данной конструкции.

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, сложное предложение, придаточные присоединительные, лингвистические труды, структуры предложений